

ԳԱՌՆԻԿ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան

ՍՐԲԱԴԱՍՄԱՆ ՆԱԽԱՃԱՎԻՂՆԵՐՈՎ ՄԱՐՏԻՐՈՍՆԵՐԻ ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔԻ ՈՐՈՇ ԿԱՐԳԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ԱՌԱՅՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՎԱՂ ԵԿԵՂԵՑՈՒՄ՝

Բանալի բառեր՝ Սրբադասում, մարտիրոս, սուրբ, Վաղ եկեղեցի, հալածանք, կանոնական իրավունք, կանոն, մասունք, հիշատակություն, եպիսկոպոս:

Ներկայումս «սրբադասում» եզրի ներքո հասկացվում է քրիստոնեական տարբեր եկեղեցիներում՝ եկեղեցական իշխանության կողմից որևէ քրիստոնյայի հետմահու իբրև սուրբ ճանաչելը, որի արդյունքում տվյալ անձը դասվում է սրբերի շարքին: Այս ավանդույթն ինքնին շատ հին է ու զարգացման բավականին երկար ուղի է անցել՝ հասնելով մեր օրեր որպես վերջնականապես բյուրեղացած ու կազմավորված արարողությունների համախումբ, սակայն այսօր էլ տարբեր եկեղեցիների սրբադասման գործընթացը, ինչպես նաև դրա սկզբունքները նույնական չեն: Օրինակ, ակնառու են Հռոմեակաթուրիկ և Օրթոդոքս (Ուղղափառ), մասնավորապես՝ Ռուս ուղղափառ եկեղեցիների սրբադասման կանոնների միջև տարբերությունները, որոնք զարգացել են հատկապես քաղկեդոնական եկեղեցու Մեծ սխիզմից (բաժանումից)³ հետո:

Այնուամենայնիվ, բոլոր եկեղեցիների դեպքում էլ պետք է առկա լինի ընդհանրական հիմք, որի վրա հետագա դարերում զարգացել ու ձևափոխվել են ամեն տվյալ եկեղեցու սրբադասման ավանդույթները: Այս իմաստով կարևոր է Հնդհանրական եկեղեցու վաղ շրջանի պատմության ուսումնասիրությունը՝ պարզելու համար սրբադասմանն առնչվող մի շարք հարցեր: Վերոնշյալ երևույթների վերհանումն ավելի կարևոր է թվում Հայոց եկեղեցու դեպքում,

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՍՆ Գիտության կոմիտեի տրամադրած ֆինանսավորմամբ՝ 19YR6F022 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

² Խոսքն այսպես կոչված «ավանդական» եկեղեցիների մասին է, որոնցում առկա է սրբերի պաշտամունքը՝ ի տարբերություն բողոքական հարանվանությունների և դրանցից առաջացած ուղղությունների:

³ Պաշտոնապես այն տեղի ունեցավ 1054 թ., սակայն նախադրյալներն ու նախանշաններն ավելի վաղ էին ի հայտ եկել:

քանի որ մի կողմից՝ սրբադասման մասնավոր գործընթաց (կանոն) հայտնի չէ. կա՛մ չի ունեցել, կա՛մ դրանք եղել են, բայց կորավել⁴, իսկ մյուս կողմից՝ սրբախոսական գրականությունը մեզանում դեռևս կարոտ է ամբողջական հրատարակման և ուսումնասիրության⁵:

Բոլոր ուսումնասիրողները համակարծիք են այն հարցում, որ Վաղ եկեղեցու⁶ պատմության մեջ և վավերագրերում սրբադասման որոշակի՝ ձևավորված կանոնակարգ փնտրելն անպտուղ գործ է: Այն, ինչն այսօր անվանում ենք սրբադասում, հետագա շրջանի զարգացման արդյունք է, քանի որ վաղքրիստոնեական շրջանում սրբությունը, մասնավորապես՝ մարտիրոսության սխրանքը, կանոնական գործընթաց չէր և կապ չունեի կանոնական իրավունքի հետ: Սակայն առաջին դարից սկսած՝ եկեղեցում բացառիկ հարգանք էր ձևավորվել իրենց կյանքով Քրիստոսին վկայած անձանց, նաև վերջիններիս մասունքների հանդեպ, ինչն արտահայտվում էր գերեզմաններ այցելելով, ինչպես նաև այդ անձանց՝ իրենց մարտիրոսության տարեդարձի օրը մատուցվող պատարագի ընթացքում հիշատակությանը: Ըստ այդմ՝ թեև քրիստոնեության առաջին դարերի դեպքում սրբադասման մասին մատենագրական վկայություններ չկան, սակայն պահպանվել են տարբեր հիշատակություններ՝ պատմական, եկեղեցաիրավական, վարքագրական և այլն, որոնց շնորհիվ տեղեկանում ենք որոշակի տարրերի մասին, որոնք էլ հետագայում դարձան սրբադասման գործընթացի բաղկացուցիչներ:

Այս հոգվածում կփորձենք քննել Ընդհանրական եկեղեցու վաղ շրջանից պահպանված և մեզ հասած կանոնաիրավական կարգավորումները, որոնք այս կամ այն կերպ առնչվում են այն գործընթացի տարբեր մասերին, որը հետագայում կոչվեց սրբադասում: Ուղղակի կանոնաիրավական նորմերը քննելուց զատ՝ հարկ կլինի դրանք դիտել պատմական խորքում՝ հասկանալու համար այս կամ այն որոշումը կայացնելու դրդապատճառները, դրան նպաստող կամ խոչընդոտող պատմական հանգամանքները և այլն: Որպես ժամանակագրական վերին սահման՝ պայմանականորեն ընդունել ենք Ն. դարի սկզբները:

«Սուրբ» բառի և սրբության ընկալումը նորկտարանյան տեքստերում, մասնավորապես՝ Պողոս առաքյալի թղթերում և հետագայում, իմաստային որոշակի փոփոխություններ է կրել: Ընդհանուր առմամբ կարելի է ասել, որ առաջին

⁴ Հ. Հակոբյան, «Սրբադասման կարգը հայոց մեջ», *էջմիածին*, Ե, 2011, էջ 53:

⁵ Գ. Տե-Վարդանեան, «Սրբերի մատնեմների և սրբազան առարկաների պաշտամունքի, նրանց վերաբերող վաւերագրերի ուսումնասիրման կարեւորութիւնը», *էջմիածին*, Ա, 2002, էջ 89-91:

⁶ Ընդունված է «Վաղ եկեղեցի» եզրը կիրառել Ընդհանրական եկեղեցին առաջին մի քանի դարերում (նիմնականում մինչև Նիկիայի 325 թ. առաջին տիեզերածոցով) բնորոշելու համար:

դարերի սրբերը (ներկայիս իմաստով) կամ սրբություն պսակին արժանացածները ճնշող մեծամասնությամբ մարտիրոսներն էին:

Վաղ եկեղեցու պատմությունը շաղախված է առ Քրիստոս ունեցած իրենց հավատի համար նահատակվածների՝ մարտիրոսների (հին. հուն. μάρτυς կամ μάρτυρ՝ «վկա», «ականատես») արյամբ: Քանի որ մարտիրոսության ընկալումն ինքնաբուխ կերպով առաջացավ հռոմեական իշխանությունների հալածանքների ընթացքում, մարտիրոսների մեծարումն էլ աստիճանաբար զարգացավ և ավելի կանոնավոր տեսք ստացավ, իսկ ժամանակի ընթացքում տարբեր պատճառներով կարիք առաջացավ նաև կարգավորելու մարտիրոսների ճանաչման գործընթացը:

Եթե սուրբգրային տեքստերում և վաղքրիստոնեական աստվածաբանական գրականության մեջ հունարեն «մարտիրոս» բառն օգտագործվում էր հիմնականում իր նախնական՝ «վկա, ականատես» իմաստով, ապա արդեն Բ. դարից սկսած՝ հանդիպում ենք «մարտիրոս» բառին՝ հավատի համար նահատակված անձի իմաստով. առաքելական հայրերից ս. Պոլիկարպոս Զմյուռնացու մարտիրոսության մասին գրվածքի՝ Զմյուռնիայի համայնքից անհայտ հեղինակը նշյալ բառը կիրառում է այդ համատեքստում⁷: Հաջորդող տարիներին ևս հանդիպում են բառի բազմաթիվ հիշատակություններ տարբեր առիթներով:

Ս. Պոլիկարպոս Զմյուռնացու մարտիրոսության մասին վերոնշյալ գրվածքը (*Martyrium Polycarpi*) հետաքրքրական է նաև մարտիրոսների մեծարման մասին տեղեկությունների առումով: Որևէ կասկած չկա, որ ի սկզբանե իրենց հավատի համար նահատակվածները մեծարվել են եկեղեցում, և ահա այս գրվածքի հեղինակը նկարագրում է, որ սրբի մարտիրոսության ականատեսները թաղեցին նրա մարմինը հարմար տեղում՝ հույսով, որ Տերը թույլ կտա, երբ որ հնարավոր է, հավաքվել միասին ուրախությամբ ու երախտագիտությամբ և տոնել մարտիրոսության օրը՝ որպես ծննդյան օր (*dies natalis*)⁸: Այստեղ նորությունը ոչ թե գերեզմաններ այցելելով մարտիրոսներին մեծարելն էր, ինչը հռոմեական սովորույթ էր, այլ նրանց նահատակության օրը «ծննդյան օր» համարելը՝ նկատի ունենալով, որ այդպիսով նրանք նորից են ծնվել՝ Աստծո արքայության մեջ⁹:

Այս ամենով հանդերձ, Վաղ եկեղեցում չէր կարող լինել պաշտոնական սրբադասման կանոնակարգված կերպ, քանի որ մինչև քրիստոնեության իբրև

⁷ Cathy Caridi, *Making Martyrs East and West: Canonization in the Catholic and Russian Orthodox Churches*, Northern Illinois University Press, 2016, p. 13.

⁸ Lawrence S. Cunningham, *A Brief History of Saints*, Blackwell Publishing, 2005, p. 16.

⁹ Նույն տեղում:

Թուլլատրելի կրոնի ճանաչումը (313 թ. Միլանի էդիկտը) հազարավոր մարտիրոսված քրիստոնյաների դեպքում դա անհնար էր կիրառել. որևէ տեղում հոռմեական իշխանությունների կողմից սպանված քրիստոնյան իբրև մարտիրոս էր մեծարվում տեղի համայնքի կողմից: Վաղ շրջանում տվյալ մարտիրոսի ճանաչումն արտահայտվում էր պատարագի ժամանակ տեղական եկեղեցում նրա անունը հիշատակելով. այսպիսի կոնկրետ օրինակները շատ չեն, բայց տեղի եկեղեցում արձանագրվում էր մարտիրոսի նահատակության ամսաթիվը և տարեկան հիշատակման սկզբունքով կատարվում էր հիշատակը պատարագի ընթացքում, տվյալ օրը: Նույն ս. Պոլիկարպոս Զմյուռնացու նահատակությունը նկարագրող նամակում խոսվում է վերոհիշյալի մասին, որը Բ. դարի՝ վաղագույն վկայակոչումներից է, իսկ Գ. դարի կեսին գրեթե նույն ավանդույթի մասին գրում է նաև Կիպրիանոս Կարթագենացին¹⁰:

Հատկանշական է, որ տեղական տարբեր լուծումներ փոխառվում էին այլ վայրերի ու երկրների քրիստոնյաների կողմից, և այդպիսով նաև որոշակի միասնականացում էր տեղի ունենում¹¹: Սակայն բազմաթիվ մարտիրոսների կողքին կային նաև ոչ քիչ թվով քրիստոնյաներ, որոնք տարբեր պատճառներով խուսափել էին հալածանքներից և ըստ այդմ՝ մարտիրոսությունից: Կարիք կար հստակեցնելու՝ ով ինչ կատեգորիայի մեջ է մտնում, ինչն էլ մղեց եկեղեցուն ձևավորելու մարտիրոսության ճանաչման պաշտոնական համակարգ, որը ենթադրում էր որոշակի եզրեր ու չափորոշիչներ: Մանավանդ, որ խնդիրներ էին ի հայտ եկել նաև տարբեր հերձվածների և հերետիկոսությունների, օրինակ՝ դոնատիստների հետ կապված:

Մարտիրոսներին իբրև սրբեր ճանաչելու և պատվելու, ինչպես նաև նրանց պաշտամունքի հետ կապված տարբեր հարցեր կանոնակարգելու ավելի մեծ հնարավորություն ընձեռվեց քրիստոնեության հալածանքների ավարտից և քրիստոնեության՝ իբրև ազատ դավանվող կրոն հռչակումից հետո: Գ. դարում Կոնստանդին Մեծ կայսրը եկեղեցիներ կառուցեց Պետրոս և Պողոս առաքյալների թաղման վայրերում Հռոմում, իսկ Կոնստանտինոս Բ. կայսրն ավարտեց 12 առաքյալների «Մավզոլեում»-ը Կոստանդնուպոլսում և այնտեղ տեղափոխեց առաքյալներից երեքի մասունքները. այս գործողությունները, որոնք կարող են դիտվել իբրև առաքյալների պաշտոնական սրբադասում, հստակորեն հետևում

¹⁰ Cathy Caridi, նշվ. աշխ., էջ 17-18:

¹¹ Օրինակ՝ մարտիրոսների անունները հատուկ ցուցակներում ներառելու մասին վկայություններ կան ինչպես Հռոմի եկեղեցում, այնպես էլ այլ համայնքներում, օրինակ՝ Պաղեստինում (Գազա, Կոնստանցիա). տե՛ս Cathy Caridi, նշվ. աշխ., էջ 18:

են հրապարակայնորեն տարածված պաշտամունքին, և սերտ կապ ունեն գերեզմաններում կամ ուխտավայրերում մասունքների մեծարանքի հետ¹², ինչն էլ հիմնականում պայմանավորված է այդ մասունքների հրաշագործ բնույթի համոզմունքով:

Այժմ դիտարկենք մարտիրոսների պաշտամունքին առնչվող կանոնական կարգավորումներից մի քանիսը, որոնք, լինելով տեղական եկեղեցիների կողմից տրված լուծումներ, հետագայում տարածվեցին քրիստոնեական աշխարհի այլ վայրերում ևս:

Վերոնշյալ հարցերը Գ-Ե. դարերում քննարկվել են Հյուսիսային Աֆրիկայի եկեղեցիներում: 348 թ. Կարթագենում հրավիրված ժողովը, որը 14 կանոն էր ընդունել, անդրադարձ ուներ նաև հանուն հավատի նահատակությանը. այսպես, Բ. կանոնն արգելում էր մեծարել այն նահատակ քրիստոնյաներին, որոնք հրահրել էին իրենց զոհվելը¹³: Այս կանոնն ուղղված էր ժողովին նախընթաց շրջանում եկեղեցու անդորրը հուզած դոնատիստների¹⁴ դեմ, որով որոշակի նուրբ սահման էր գծվում մի կողմից՝ հանուն հավատի նահատակության պատրաստ լինելու ու դրանից չխուսափելու, մյուս կողմից՝ որոշակի արարքներով դրան նպաստելու միջև. դոնատիստների դատապարտված ուսմունքի առանձնահատկություններից մեկն էլ այն էր, որ իրենք իրենց համարում էին «մարտիրոսների եկեղեցի»՝ ի հակադրություն «դավաճանների եկեղեցու»¹⁵:

Փոքր Ասիայում՝ Փոյուզիայում, Գ. դարի կեսերին տեղի ունեցած տեղական մեկ այլ՝ Լաոդիկեի ժողովում ևս քննարկվել են մարտիրոսներին և նրանց պաշտամունքին անուղղակիորեն առնչվող հարցեր: Այսպես, ժողովի Թ. (9) կանոնը սահմանում է. «Ձէ մարթ համարձակել երթալ ի հանգիստս եւ ի դիրս եւ բնակս կամ որ ասին մատրունք ամենայն այլազգեաց, առ ի պէտս ինչ աղաւթից կամ մխիթարութեան, այլ զայսպիսիս թէ ի մերոց հաւատացելոց են՝ մերժել արժան

¹² Andrei Psarev, “Canonization”, *The Encyclopedia of Eastern Orthodox Christianity*, ed. by J. A. McGuckin, vol. I (A-M), Wiley-Blackwell, 2011, p. 106.

¹³ А. А. Королёв, “Карфагенские соборы”, *Православная энциклопедия*, <http://www.pravenc.ru/text/1681209.html> (ղիտված 28.04.2020) Կարթագենի ժողովների կանոնները Հայոց եկեղեցու Կանոնագրում տեղ չեն գտել:

¹⁴ Գ. դարի սկզբին Կարթագենում առաջացած բաժանում՝ սխիզմ, որն իր անունը ստացել է Դոնատոս Մեծ (Կազացի) եպիսկոպոսի անունից. դոնատիստներն աչքի էին ընկնում քրիստոնեության հալածանքների պայմաններում մահատակության մախրնտրության ծայրահեղական մոտեցմամբ և հոռիական իշխանությունների հետ որևէ համագործակցության բացառմամբ (օրինակ՝ քրիստոնեական գրականությունը հանձնելու հարցերում և այլն): Բազմաթիվ ժողովների և բնության արդյունքում նրանց ուսմունքը նախապես հետեոսիկոսական, սակայն շարժումը գոյատևեց մինչև է. դարում Աֆրիկայում արաբական տիրապետության հաստատումը. մանրամասն տե՛ս օր. Մ. Յ. Писнов, *История христианской церкви (до разделения Церквей – 1054 г.)*, Брюссель, 1964, сс. 319-322:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 322:

է եւ կապել յեկեղեցոյ մինչեւ ապաշխարել եւ խոստովանել զյանցանսն, եւ ապա խառնեսցին»¹⁶: Հայերենում ավելացված է «եւ բնակս» հատվածը, մնացածը համապատասխանում է հունարենին¹⁷, իսկ «մերոց»-ի տակ նկատի են առնվել ուղղափառները, քանի որ Փոյուգիայում հերետիկոսները, հատկապես՝ մոնտանականներն, ունեին հավատի համար իրենց նահատակները, որոնց գերեզմաններում հիշատակություն էին անում և եկեղեցիներ կամ մատուռներ («մատուռներ») կառուցում նրանց պատվին:

Նույն ժողովի ԼԳ. (34) կանոնը հրահանգում է. «Չէ մարթ քրիստոնէի թողուլ զմարտիրոսս Քրիստոսի եւ երթալ առ սուտ մարտիրոսս այլազգեաց, որ աւտարացեալ են յԱստուծոյ. եւ որ յայնպիսիս մերձեսցին՝ նզովեալ լիցին»¹⁸: Սերբ ուղղափառ եկեղեցու հայտնի կանոնագետ Նիկողիմ եպս. Միլոշն ուշադրություն է հրավիրում այս երկու կանոնների միջև առկա տարբերության վրա. եթե Թ. կանոնում նկատի ունեն այն ուղղափառներին, որոնք մեծարում էին հերետիկոս նահատակներին շիմացությունը կամ ինչ-որ մեկի ազդեցությամբ, ապա ԼԳ. կանոնը վերաբերում է նրանց, ովքեր գիտակցված են դա անում, իսկ Ռուս ուղղափառ հայտնի հեղինակ Գրիգորի եպս. Գրաբբեն հավելում է, թե վերջինս չի նկատել, որ ԼԳ. կանոնում գրված է Քրիստոսի իրական մարտիրոսներին թողնելու և փոխարենը հերետիկոսների սուտ մարտիրոսներին մեծարելու մասին, ուստի և ԼԳ. կանոնը նզովքն է սահմանում իբրև պատիժ, իսկ Թ.-ն՝ ժամանակավոր ապաշխարությունը¹⁹:

Բնականաբար, այս կանոններում խոսքը ոչ թե պարզապես հերետիկոսների գերեզմանների այցելության մասին է, այլ հանուն հավատի զոհվածների, որոնք, սակայն ուղղափառ հավատք չունեին: Ակնհայտ է, որ Լատգրիկիկեի ժողովում արդեն ևս մեկ տարբերակում է հստակեցվում մարտիրոսության ընկալման հարցում. այդպիսին համարվելու և սրբերի շարքում (ցուցակներում) ընդգրկվելու նախապայման է ամրագրվում ուղղափառ հավատքը: Ըստ այդմ, այս շրջանում արդեն ձևակերպվում է, որ ուղղակի հավատի համար սպանվելը չէ, որ մարդուն դարձնում էր նահատակ, այլ անհրաժեշտ էր ուղղափառ հավատքի առկայությունը. եվսեբիոս Կեսարացու «Եկեղեցական պատմության» մեջ

¹⁶ Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա., աշխատ. Վ. Հակոբյանի, Երևան, 1964, էջ 231: Հատկանշական է, որ Լատգրիկեի ժողովի կանոններում հունարեն հերետիկոս՝ αἵρετικός բառը թարգմանված է իբրև «այլազգի», իսկ կանոններին նախորդող կանոնախմբի ցանկում (կանոնների խորագրերի) որպես համանիշ հանդիպում է նաև «հեթանոս» բառը, ինչպես այս կանոնի դեպքում է:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 591:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 236: Թեև հայերենում կանոնը որոշ բառերի սղում ունի, սակայն իմաստով նույնական է հունարենի հետ. տե՛ս նույն տեղում, էջ 592:

¹⁹ Епископ Григорий (Граббе), *Каноны Православной Церкви*, <https://azbyka.ru/otechnik/pravila/kanony-pravoslavnoj-tserkvi-grabbe/> (դիտված 30.04.2020).

(4:15) ևս կոնկրետ նահատակները՝ ուղղափառ և մարկիոնական²⁰, նկատմամբ վերաբերմունքը տարբեր է, քանի որ որպես մարտիրոս մեծարվել է առաջինը²¹:

Մարտիրոսների պաշտամունքի քննությունը վերաբերում է նաև Կարթագենի 419 թ. ժողովի կանոններից մեկը, որով տեղի եպիսկոպոսներին հանձնարարվում էր քանդել ամենուր՝ դաշտերում և այգիներում կանգնեցված խորանները՝ նվիրված իբր մարտիրոսներին, եթե պարզվի, որ դրանց տակ մարտիրոսների մարմինները կամ մասունքներ առկա չեն²²: Կանոնի շարունակության մեջ, ենթադրելով ժողովրդական հնարավոր հուզումները, հրահանգվում էր ծայրահեղ դեպքում խրատել ժողովրդին, որ նման վայրերում չհավաքվեն ու սնոտիապաշտության մեջ չընկնեն, իսկ մարտիրոսների հիշատակության իրականացնելն միայն այն դեպքում, երբ ստուգապես հայտնի էր նրանց մարմնի կամ մասունքների առկայության մասին²³:

Վերոնշյալ կանոնները վաղագույն կողմնորոշչներն էին քննության համար, որը հետագայում դարձավ սրբադասման գործընթացի մաս: Սակայն, այսքանով հանդերձ, սրբադասման սկզբնական տարրերն ավելի շատ ծիսական, պատմական ու բարեպաշտական էին, և ժամանակի ընթացքում է, որ դրանք վերափոխվեցին կանոնականի ու մաս դարձան սրբադասման գործընթացի:

Պատահական չէ, որ Դ. դարի կեսերին²⁴ Գանգրայում (Փոքր Ասիա) տեղի ունեցած ժողովի Ի. (20. հայերեն Կանոնագրքում՝ ԻԲ.՝ 22) կանոնով նշվում են նրանք, ովքեր «ամբարտավան տրամադրվածությամբ» դատապարտում են քրիստոնյա մարտիրոսներին, նրանց համար տեղի ունեցող հավաքները և հիշատակի պատարագները²⁵: Ըստ ուսումնասիրողների՝ այս կանոնն ուղղված էր

²⁰ Գնոստիկյան ուղղություններից մեկն է, հիմնադրի՝ Մարկիոնի անունից:

²¹ Cathy Caridi, *նշվ. աշխ.*, էջ 19:

²² Քանի որ Կարթագենի այս ժողովի կանոնները ներառում էին նաև նախորդ ժողովների որոշումները, կանոնների համարակալումը տարբեր ժողովածուներում տարբեր է. Ռուս ուղղափառ եկեղեցու Կանոններում այն 94-րդ համարի ներքո է. տե՛ս **Епископ Григорий (Граббе)**, *Каноны Православной Церкви*, <https://azbyka.ru/otechnik/pravila/kanony-pravoslavnoj-tserkvi-grabbe/>:

²³ Նույն տեղում:

²⁴ Ժողովի ստույգ թվականը հայտնի չէ. երբեմն նշվում է 340 թվականը, սակայն թվագրումը տատանվում է 340-370-ական թվականներով:

²⁵ **Епископ Григорий (Граббе)**, *նշվ. աշխ.*, <https://azbyka.ru/otechnik/pravila/kanony-pravoslavnoj-tserkvi-grabbe/>, հիմն. **Ն. վրդ. Մելիք-Քանգյան**, *Հայոց եկեղեցական իրավունքը*, վերահրատարակություն, Էլմիաժին, 2011, էջ 174: Կանոնների հայերեն թարգմանությունը «Կանոնագիրք Հայոց»-ում «մասամբ ընդարձակ է և այլափոխված»: ԻԲ. «Եթե ով երթից է ի ժողովս մարտիրոսաց գոյջ եւ պարտաստ լիցի սրբութեան, յորդոման, պաշտաման, խոնարհութեան, աղափից, զի մեծ վարձս առցէ: Ապա եթե ով երթիցէ ամբարտաւանութեամբ հպարտանամ ի ցոյց տեսողաց եւ դիտել զմամնիս իւր՝ նզովեալ լիցի»: *Կանոնագիրք Հայոց*, Կ. Ս., էջ 198, տե՛ս նաև նույն տեղում, էջ 584:

եվատաթիոս Սեբաստացու հետևորդների դեմ, որոնք իրենց սուրբ էին համարում՝ սրբությունք քրիստոնյա մարտիրոսներին գերազանցող (որոնցից շատերը մինչև մարտիրոսությունն ամուսնացած էին)²⁶: Սակայն առավել կարևոր է համարվում տվյալ կանոնով մարտիրոսների հիշատակության պաշտոնական հաստատումը, թեկուզ և տեղական եկեղեցու մասշտաբով²⁷:

Իսկ հիշատակությունը, ինչպես հայտնի է, կատարվում էր տարեկան կտրվածքով՝ տվյալ սրբի մարտիրոսության օրը: Ծիսական իմաստով հետաքրքրական է Գ.Դ. դարերում տարբեր եկեղեցիների (մասնավորապես՝ Կարթագենի) դիպտիրիսներում²⁸ մարտիրոսների անունների կողքին այլ՝ բնական մահով մահացած քրիստոնյաների (հիմնականում եպիսկոպոսներ) անունների հիշատակումը, ինչն, ըստ Քեթի Քարրիդի, «խոստովանողներ» հասկացության վաղ դրսևորումներից պետք է համարել. սրանք ոչ մարտիրոսներն են, որոնք կյանքի ընթացքում ցուցաբերել էին բացառիկ սրբություն (սա էլ հավանաբար մղել էր ավելացնելու նրանց անունները մարտիրոսների անունների կողքին). այս դեպքում խնդիրն այն է, որ նրանց անվան հիշատակությունից բացի՝ այլ տեղեկություններ չկան, ուստի ուսումնասիրողը ենթադրում է, որ հնարավոր է՝ նրանց անուններն ուղղակի վերցվել են մեզ չհասած՝ Կարթագենի եպիսկոպոսների ցուցակից ու ավելացվել, իսկ մանրամասն տեղեկությունները եղել են այնտեղ²⁹: Տեղական տվյալ եկեղեցու ամենապատվելի սուրբ անձանց անուններն ավելացվում էին հիշատակվող սրբերի ցուցակների մեջ, և այսպես նրանք մեծարվում ու պատվվում էին: Վաղ շրջանի եպիսկոպոսների փառաբանումը, սակայն, հաճախ համակարգված կերպով չէր տեղի ունենում. օրինակ, 315-1025 թթ. ընթացքում ավթոակալած Կոստանդնուպոլսի բոլոր պատրիարքները (բացի հերետիկոս համարվածներից և եկեղեցական կանոնները խախտողներից) ներառվել են սրբերի ցուցակում անմիջապես մահվանից հետո³⁰:

²⁶ П. Б. Михайлов, «Тангрский собор», *Православная энциклопедия*, <http://www.pravenc.ru/text/161636.html> (դիտված 30.04.2020).

²⁷ Նշենք, որ Ե. դարում հայկական միջավայրում մարտիրոսների նշխարների մասին հիշատակություններ կան ս. Գրիգոր Լուսավորչին վերագրված և Շահապիվանի 444 թ. ժողովի կանոններում, որոնց մանրամասն կանոնադառնանք առաջիկայում, առանձին հրատարակմամբ:

²⁸ Բառացի՝ «երկծալ»: Այս դեպքում խոսքը մանացածների և ողջերի անունների ցուցակների մասին է, որոնք նախատեսված էին եկեղեցում հիշատակության համար. տե՛ս **Прот. Владислав Цыпин, А. А. Ткаченко**, «Литургические (поминальные) диптрихи», *Православная энциклопедия*, http://www.pravenc.ru/text/178531.html#part_5 (դիտված 30.04.2020).

²⁹ **Cathy Caridi**, *նշվ. աշխ.*, էջ 20:

³⁰ **Andrei Psarev**, «Canonization», p. 106. ԺԱ. դարից հետո է, որ Կոստանդնուպոլսի սինոդը սահմանեց ավելի պաշտոնական գործընթաց՝ քննելու ննչած հիերարխի կյանքը և նրա մեծարանքի աստիճանը՝ մինչև փառաբանությունը. տե՛ս նույն տեղում, էջ 106-107:

Ամփոփելով կարող ենք առանձնացնել մի քանի կարևոր առանձնահատուկություն, որոնք վերաբերում են մարտիրոսների պաշտամունքի կարգավորմանը Վաղ եկեղեցում և անուղղակիորեն առնչվում են նրանց սրբադասմանը: Այսպես, թեև ի սկզբանե, եկեղեցում հավանաբար մտադրություն չի եղել պաշտոնապես հռչակելու (սրբադասելու) մարտիրոսների պաշտամունքը, այնուամենայնիվ կարելի է տեսնել տարբեր կարգավորումներ, որոնք էլ աստիճանաբար հանգեցրին սրբադասման՝ իբրև կանոնական գործընթացի: Նախ՝ եկեղեցում ճշգրտվեց «մարտիրոս» եզրը. այն սահմանվել է քրիստոնեության առաջին դարերի հալածանքների ժամանակ հանուն հավատքի նահատակված քրիստոնյաների համար: Այդպիսի մեկը մտադրված չէր նահատակվելու, բայց միևնույն ժամանակ չէր խուսափել մահվանից և հրապարակայնորեն վկայել էր Քրիստոսին: Այդպիսի քրիստոնյան պետք է նաև ուղղափառ հավատք ունենար, քանի որ իբրև հերետիկոս նահատակվածները չէին կարող ընդունվել իբրև իրական մարտիրոսներ (սա ենթադրում էր նահատակվածի անձի շուրջ որոշակի քննություն): Մարտիրոսների մեծարումն արտահայտվում էր ծիսականորեն՝ նրանց անունները ներառվում էին տվյալ եկեղեցու դիպտիխներում, որպեսզի հիշատակվեն տարեկան պարբերականությանը, պատարագի ժամանակ, ինչպես նաև հավատացյալների կողմից նրանց գերեզմաններին այցելությանը: Վերջինիս հետ կապված ժամանակի ընթացքում ամրագրվեց մարտիրոսի մարմնի կամ մասունքների առկայությունը նրան նվիրված պաշտամունքային վայրերում (սա ևս որոշակի քննություն էր ենթադրում, որը վերապահված էր տեղի եպիսկոպոսին):

GARNIK HARUTYUNYAN

ON THE PRE-PATHS OF CANONIZATION:
PECULIARITIES OF SOME REGULATIONS OF THE VENERATION
OF MARTYRS IN THE EARLY CHURCH

Keywords: Canonization, martyr, saint, Early Church, persecution, canon law, canon, relic, commemoration, bishop.

This article aims to examine the canonical-juridical regulations preserved in the history of the Early Church (until the 5th c.), which in one way or another refer to the various parts of the process later called canonization.

Some important peculiarities concerning the regulations of the veneration of martyrs in the Early Church can be stressed; they indirectly refer to the martyrs' canonization. Though at first the Church had no intention to officially declare (canonize) the veneration of martyrs, some regulations obviously led to the formation of the canonical process of canonization. Firstly, the term “martyr” was clarified: by

that term the Christians of the first centuries persecuted for their faith were meant. A “martyr” would not seek death but at the same time he/she would not attempt to avoid death and would publicly witness to Christ. Secondly, such a Christian had to profess the orthodox faith, since the heretics persecuted for their religion could not be venerated as true martyrs (an examination into the personality of the persecuted Christian was required). The veneration of martyrs was reflected in the rituals – their names were included in the diptychs of local churches to be commemorated once a year during the Divine Liturgy. Also, believers visited their graves, and the presence of martyrs’ remnants or relics became a must for the places of their veneration (in this case too corroboration was necessary, for which the local bishop was responsible).

ГАРНИК АРУТЮНЯН

**В ПРЕДВЕРИИ КАНОНИЗАЦИИ:
ОСОБЕННОСТИ НЕКОТОРЫХ УСТАНОВЛЕНИЙ РАННЕЙ
ЦЕРКВИ КАСАТЕЛЬНО ПОЧИТАНИЯ МУЧЕНИКОВ**

Ключевые слова: Канонизация, мученик, святой, ранняя церковь, гонения, каноническое право, канон, мощи, поминовение, епископ.

В статье в историческом контексте рассматриваются канонические установления ранней Церкви (до V в.), которые так или иначе касаются процесса, позже получившего название канонизации.

Изначально Церковь не намеревалась официально провозглашать (канонизировать) почитание мучеников; тем не менее можно отметить разные регуляции, которые постепенно привели к канонизации как церковно-правовому процессу. Во-первых, был уточнен термин “мученик”: под этим словом подразумевался христианин, преследуемый за веру. “Мученик” не искал смерти, но в то же время и не избегал ее, и публично свидетельствовал о Христе. Такой христианин должен был исповедовать православную (ортодоксальную) веру, так как еретики не считались истинными мучениками. Это предполагало некоторое расследование о личности мученика. Почитание мучеников стало оформляться в ритуал: их имена были включены в диптихи местной церкви, чтобы поминать их ежегодно в день их кончины во время литургии. Кроме того, верующие посещали места их погребения. Со временем было установлено обязательное наличие останков или мощей мученика в местах его почитания (это тоже предполагало расследование, проведение которого возлагалось на местного епископа).